

ԱՐՁԱԳՈՒՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՈՒ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՈՍԿԷ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրին է հիշք ընդլին: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳՈՒՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրադատառնոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлис, Редакция „Арцагант“:

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 2 կ.

«Արձագանք»-ի խմբագրութեան մէջ փափաքում են «ՓՈՐՁ» ամսագրի ամբողջ հինգ տարուայ բոլոր համարները: Գինն է միասին առանց կազմի 25 ռուբլ, կազմած 35 ռուբլ:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: «Արեգակ» լրագիր: Բազուկ: Կ. Պօլսի մի հայ լրագրից: Բաժնի հասցէն: Գեր. Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան: Դրեկոր է՝ Փէնտի Օտեան:—Ֆիլիպ՝ ՏՈՒՆ: Ճանապարհորդութիւն մարդաբանական նպատակով: Միամեայ տեղեկագիր Կարսի Հոգեւոր երկոստ. գաղութաց 1886—87 ուսումնական տարուայ:—ՅԱՅՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Արձագանքի» անցեալ համարներից մէկում արդէն հաղորդեցինք, որ մտադրութիւն կալ Ամերիկայի Նիւ-Եօրք քաղաքում հրատարակել մի հայերէն պարբերական թերթ: Այժմ առաջ ենք բերում մի քանի մանրամասնութիւններ այդ մասին: Թերթի հրատարակութիւնը սկսվելու է մի քանի ամսից յետոյ, և նորա խմբագիրը հրատարակիչ կը լինի պ. Լ. Եկինեանը: Թերթը կը հրատարակվի շաբաթական մի անգամ և կը կոչուի «Արեգակ» անունը: «Արեգակը» պիտի պարունակէ գրական, ուսումնական, արհեստական և այլ յօդուածներ. խմբագիրը խոստանում է օգտակար մեքենաների պատկերներ ևս դնել, «եթէ Ազգը իրեն չզղանայ իւր յուսացած քաջութիւնը»: Նա խոստանում է ազգային նշանաւոր գործիչների կենսագրութիւններ և պատկերներ տեղաւորել: Շաբաթաթերթի քաղաքական գաւառանքն է հետեւեալը, որ ազդարարում է ինքը պ. խմբագիրը.

«Արեգակ» ընաւ պաշտօն չունի այս ինչ կամ այն ինչ կառավարութեան, մասնաւորապէս Թիւրքիոյ և Ռուսիոյ, ըն-

թացքը քննադատել: Սա պատուաւոր խոստում մ'է: Քանի որ «Արեգակ»-ը նպատակն է օգտակար լինել Հայութեան, հետեւաբար պարտի զգուշաւոր լինու. մ'ունենալ միշտ»

Թէ ինչ միջոցներով է մտադիր նոր թերթը «օգտակար լինել Հայութեան», այդ տակաւին յայտնի չէ: Իսկ մենք, յաջողութիւն մաղթելով ապագայ թերթին, ցանկանում ենք, որ նա իբրեւ իւր ամենագլխաւոր պատգամ ընդունէ մի բան՝ ընդգիծագրել Հայերի աւերիչ գաղթականութեան, որ հետզհետէ զօրանում է: Թող նոր թերթը լինի մի տեսակ բողոք այդ ախտի դէմ: Հայերը վերջին ժամանակ գաղթում են Ամերիկա, ուստի «Արեգակի» համար աւելի հեշտ է Նիւ-Եօրքից քարոզել Հայաստանի թափառասէր Հայերին, թէ որքան վնասակար է այդ գաղթականութիւնը թէ՛ ազգային և թէ՛ տնտեսական տեսակէտից: Յայտնելով այդ ցանկութիւնը, մենք համոզված ենք, որ Ամերիկայում հրատարակուելի շաբաթաթերթը ամենից աւելի այդ հարցում կարող է օգտակար լինել, մնացեալը համեմատաբար երկրորդական է:

Բազուկից մեզ գրում են, որ այնտեղի հայոց եկեղեցին և ուսումնարանը այս տարի զրկուեցին երկու գեղեցիկ երգիչներից: Սոցանից մէկը, պ. Շահլամեան, խորէն վարդապետ Ստեփանէի կողմից հրաւիրուած է Ս. Պետերբուրգ, ուր, յիշեալ վարդապետի նախաձեռնութեամբ, արդէն կազմուած է մի նոր կանոնաւոր եկեղեցական երգեցիկ խումբ: Պ. Շահլամեանը հրաւիրված է այդ խումբի կառավարիչ և ուսուցիչ, մի և նոյն ժամանակ, նա մտադիր է յաճախել Պետերբուրգի կոնսերվատորիան՝ իւր ձայնը աւելի կանոնաւոր մշակելու նպատակով: Յայտնում ենք մեր անկեղծ ուրախութիւնը երիտասարդ երգչի վերջին մտադրութեան մասին և հաւատացած ենք, որ նա, անկասկած, Պետերբուրգում կունենայ մեծ յաջողութիւն: Պ. Շահլամեանի ձայնը խիստ համակրելի տենօր-բարիտօն է, որի նման զօրեղը երկար տարիների ընթացքում մենք լսած չենք Թիֆլի-

զի օպերայում: Միանգամայն ցաւալի կը լինէր, եթէ այդ հազուադէպ ձայնը մնար անմշակ և անյայտ: Միւս երգիչը, պ. Վարդիկեան, որ նոյնպէս օժտուած է բաւական բարձր տենօրով, այժմ հրաւիրուած է Թիֆլիզ՝ Գայիանեան դպրոցում երգեցողութեան վարժապետի պաշտօնով: Ինչպէս լսում ենք, պ. Վարդիկեան արդէն սկսել է Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանում եւրօպական երգեցողութիւն սովորել: Պարոնը նոյնպէս երիտասարդ է և շատ հաւանական է, որ մշակելով իւր ձայնը, ապագայում կարողանայ հասարակութեան լուրջ ուշադրութեան արժանանալ:

*
* *

Կ. Պօլսի մի հայ թերթի մէջ կարգացինք հետևեալ տեղեկութիւնները.

— Մեծարոյ Պ. Նորայր Բիւզանդացի ՔՆՆԱՍԷՐ առնու լծաօրեայ հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռնարկած է ի Ստոքհոլմ, որոյ նպատակն է ազգային հին գրականութեամբ պարապիլ: Ձեռագրաց բաղդատութիւնք, պրջագրաց վրիպակք, շարագրութեանց տարբերութիւնք և անհարադատութիւնք, և ընդհանրապէս ազգային մատենագրութեան գանձուց յայտնութիւնք՝ նիւթք են հետազօտութեանց յիշեալ հանդիսին:

*
* *

Խնդրում ենք այն պարոններին, որոնք մեր աշխատակից պ. Բաֆֆիի անունով նամակներ կամ փող են ուղարկում, բարեհաճեն ծրագրի երեսը գրել այս ձևով. Тифлисѣ Г-ну Акону Меликѣ-Акопянѣ կամ Редакціи „Ардаганкѣ“:

*
* *

ԳԵՐ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Տեղային «Нов. Обзорѣ» լրագիրը տպել է «Փարոս Հայաստանի»-ից քաղած հետևեալ համառօտ կենսագրական տեղեկութիւնները Գեր. Մաղաքիս եպիսկոպոս Օրմանեանի մասին, որ, ինչպէս յայտնի է, հրաւիրուած է Էջմիածին Աստուածաբանութեան դասատուի պաշտօն վարելու Գէորգեան ձեմարանում և այժմ արդէն հասել է իւր պաշտօնատեղը:

Հայր Օրմանեանը ծնուել է Կ. Պօլսում 1841 թուականի 23-ին փետրվարի, հայ-կաթօլիկ ընտանիքից, և իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Հռովմում, Հայաստանի Լուսաւորիչ Ս. Գրիգորի անուամբ հիմնուած Անտօնեան կարգի դպրոցում: 1856 թուականին, աւարտելով յայտնեղ իւր կրթութիւնը, Հայր Օրմանեանը 1858 թուականին արդէն ընդունում է միաբանի պաշտօնը: Տասն ու եօթ տարեկան պատանի արեղայի ուսումնասիրութիւնը չէ բաւականանում ստացած կրթութեամբ,

և նա ձգտում է դէպի բարձրագոյն ուսումն: Նոյն 1858 թ. նա մտնում է Հռովմի համալսարանը և 1860 թուականին արժանանում է փիլիսոփայութեան դօքտօրի գիտնական աստիճանին: Այնուհետև 1865 թուականին, հրապարակական քննութեան ժամանակ, Պիոս IX պապի ներկայութեամբ, ստանում է Աստուածաբանութեան դօքտօրի աստիճանը, իսկ 1868 թ. նա արդէն արժանանում է՝ Հռովմի համալսարանի կողմից՝ իրաւաբանութեան մօքտօրի վկայագրի: Եօթանասնական թուականներին սկսվում են հայ-կաթօլիքական համայնքի մէջ խառնակութիւններ, հանգուցեալ կարգինալ Հասունեանի շնորհով, որը, լինելով Տաճկաստանում հայ-կաթօլիքական եկեղեցւոյ գլուխ, ձգտում է այդ եկեղեցին զրկել իւր դարաւոր իրաւունքներից յօգուտ Հռովմէական պապի գահի, և այդպիսով գրգռում է իւր դէմ հայ-կաթօլիկ հասարակութեան ընտիր մասը: Օրմանեանը բնականաբար դառնում է հակ-Հասունեան շարժման ղեկավար: Նա և նորա համախոհները չեն կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թէ հայ-կաթօլիքական եկեղեցիներում ժամերգութիւնը պիտի լինի ոչ հայերէն լեզուով, ինչպէս միշտ եղել է, այլ լատին լեզուով, թէ եկեղեցական քահանայապետութեան ընտրողական սկզբունքները պիտի ոչնչանան յօգուտ Հռովմի պապի իշխանութեան, թէ եկեղեցական կալուածքները պիտի կառավարէ ոչ թէ հայ համայնքը, այլ պապի կողմից նշանակված մի եպիսկոպոս: Հասունեանի ձգտումները այդ ժամանակ համակրութիւն և պաշտպանութիւն են ստանում թէ ֆրանսիական հանրապետութեան Կ. Պօլսի դեսպանի կողմից և թէ տաճիկ կառավարութեան բարձրագոյն շրջաններում, և հակահասունեանների ընդգիմագրութիւնը վերջանում է նորանով, որ 1879 թուին հայր Օրմանեանը իւր, թուով 34, ամենաերևելի հայ-կաթօլիկ համախոհների հետ մտնում է հայ-լուսաւորչական եկեղեցւոյ գիրկը: Հայր Օրմանեանը նշանակվում է Կարինի ընդարձակ թեմի առաջնորդ, իսկ 1885 թ., ինչպէս յայտնի է, նորան ներկայ Վեհ. Կաթօղիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոս:

*
* *

† ԳՐԻԳՈՐ ԷՖԷՆԴԻ ՕՏԵԱՆ

Նորերումս Փարիզում մեռել է Գրիգոր Էֆենդի Օտեանը, որ թիւրքիայի նախկին բարձրատիճան անձներից մէկն էր և մի ժամանակ եղել Կ. Պօլսի Ազգային երեցփոխանական ժողովի ատենապետը: Հանգուցեալի մասին արտասահմանի հայ լրագիրների մէջ տրված են խիստ համակրելի յօդուածներ, որոնցից առաջ ենք բերում հետևեալը.

«Նորին վսեմութիւն Գրիգոր Էֆենդի Օտեան հանգեալ է Տէր 1887 թ. օգոստոսի 27-ին (նոր տօմարով), 53 տարեկան հասակին մէջ, Ի Փարիզ իւր բնակավայր (Rue d'Auteuil, 55):

Շարաթ օրը կհսօրէն վերջ Հեռագիրը Փարիզէն բերաւ այս գոյժ Յուդարկաւորութեան տխուր և պատկառելի Հանդէսը կատարուած է երկուշաբթի օր, Փարիզաբնակ բոլոր ազգայիներէ և օտարազգի բազմաթիւ երեսէլի անձերէ ներկայութեամբը:

Սակաչն գերեզմանը դեռ պատրաստ չլինելով, մարմինը մի քանի օրի Համար գրուած է բրօզիզուարը (առժամանակեայ անդամակալ), ուրիշ Բէր-Լաշէզի գերեզմանատան մէջ Ն. Վսեմութեան Համար յատկապէս պատրաստել տրուած գերեզմանը փոխադրուելով, Հոն մշտնջենաւոր մնալու թաղման կարգը պիտի կատարուի Փարիզաբնակ Հայերէն մի քանի ազնուասիրտ անձեր ջանքի և ծախքի շնորհիւ:

Ստեան Էփէնդիան գիտաւոր տաղի նման Բ. Դաւան մէջ փայլող այն բարձրատիճան սակաւթիւ Հայ պատանեաներէ մին էր, որոնք Տէրութեան օգտակար կերպով ծառայելով Հանդերձ, շնորհ մաքանար թէ իրենք Հայ են և իրենց ազգի ևս մեծ ծառայութիւններ կանեն: Ազգային Սահմանադրութեան կռիւներին ժամանակ լուսաւորեալ մասի յաջորդութեանն խոքով, գրչով և գործով գլխաւոր նպաստողներէ մին է եղած: Հայ ժողովրդի բազմաքանակ Համեմատ Խրիմեան Ս. Հայրիկի Կ. Պօլսի Պատրիարքական գահին բարձրանալն և ժամանակին ազգային խառնակութիւններին վերջ տրուիլն՝ այն ժամանակի Մեծ Նպարքոս և Համբարաւոր քաղաքագետ Ալի փաշայի մօտ Ստեան Էփէնդիան միջնորդութեամբն յաջողած էր, մինչդեռ բարձրատիճան ուրիշ Հայեր իրենց Հակառակ ազդեցութիւն ի գործ կը դրնէին ժողովրդի բազմաքանակ Համար: Թիւրքիայի Հայերէն Ազգային Նրբափոխանական ժողովի արձանագրութիւններն մեծ ապացոյցներ կուտան Ստեան Էփէնդիանի վարչական Հմտութեանն, որով յաջողած է իւր ատենապետութեան տակ զարմանալի կերպով վարել Ազգային Նրբափոխանական ժողովի նիստերն ամենէն տաքնապալից օրերի մէջ:

Ստեան Էփէնդիան գրեթէ 10 տարի է ի վեր քաշած էր Փարիզ, ուր երկու տարիէն աւելի է, որ կը տաքնապէր ծանրաշնչութեան Հիւանդութեամբ: Ն. Վսեմութեան մահը մի մեծ կորուստ է ոչ միայն իւր աղագաններէ և բարեկամներէ, այլ և ամբողջ Հայ ազգին, այլ և Թիւրքիայի, Համար որի Հանրօգուտ շինութիւններ Նախարարութեան Խորհրդականի պաշտօնը վարած էր վերջին անգամ և Սուլթանի կողմէն պատուուած էր Մէճիտիէի բարձրագոյն (պալա) ատաւանի և 2-րդ կարգի պատուանշանովն:

Յիշատակն արգարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Ֆ Է Լ Ի Է Տ Օ Ն

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ
ՓՈԳՐ ԱՍԻԱՅԻ ՄԻՋՈՎ:

Կանխագոյն ծանօթութիւն.

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԱՆԳՈՒՄ Ա. Վ. ԵԼԻՍԵՎԻ.

(Կարգացուած է Կ. Ռ. Ա. Բ. ԲնդՀանուր ժողովում մարտի 4 1887 թ.)

(Շարունակութիւն *)

Այնպիսի ազգագրական առանձնականութեան շնորհով, երբ մի և նոյն տեղում, գիւղերը և բնակատեղիք պատկա-

*) Տես «Արձագանք» № 31:

նում են բազմաթիւ ազգաբնակիցութեանց, իսկ քաղաքներում ամեն մի խումբը ունի իւր առանձին թաղը, ոչ մի ընդհանուր քարտէզ, ինչպէս առում է Բէլլիւն, չէր կարող մեզ համակցողութիւն տալ բնակչութիւնների այն բոլոր խառնուրդի մասին, որոնք խառնուած են, սակայն զանազանութեամբ մէկը միւսից: Մինչև անգամ այնտեղ, ուր բնակիչները պատկանում են մի և նոյն ցեղին, նոքա չաճախ բաժանուած են խմբերի, որոնք բնակվում են մի կարգում, բայց առանձին առանձին, և չաճախ վերաբերվում միմեանց այնպէս, ինչպէս թշնամիներ:

Փոքր Ասիայի ժողովուրդների այս առանձնականութեան գլխաւոր պատճառը, ի բաց տուեալ նոցա լեզուի, հաւատի և ծագման զանազանութիւնը, կախուած է աշխարհագրական պայմաններից: Հաւանական է, որ ոչ մի տեղ աշխարհէս երեսին օրինակով այնպէս լաւ չէ պարզուել երկրի ազգագրատութեան կախումը նորա տրտաքին պատկերից, որպէս այստեղ: Արդէն մի մակերեսութեան հայեացք Մեծ Ասիայի այս վերջաւորութեան վերայ, որ մօտենում է Հինդ ծովերին և կտրաւորում է մի քանի լեռնային առանցքներով ու երեք չորս գետերի գծերով և հովիտներով, այն գետերի, որոնք կազմում են քմահաճ դալարուածքներ և մեծ կտրած կտրած և որ տողորում է ներքին առաջաններով և վերջապէս չըջանալուած է ծովնորով, որը չի շնչում է Նորվեգիայի ծոցերը, կրկնում ենք, արդէն մակերեսութեան հայեացքը այս վերջաւորութեան վերայ, թույլ է տալիս նորա մէջ նկատել մի քանի ինքնուրոյն աշխարհագրական վիճակներ: Այդպիսի գեղեցիկ կազմուած բնական սահմանները Հետեւեալներն են. Պանտական ծովափը, Միջերկրական ծովափի գեղեցիկ զարգացած ծայրը՝ իւր բոլոր վերջաւորներով և կղզիներով, Վանայ լճի, Թուրք-գէօլի, Մեռեալ ծովի և ալլոց փակ առաջանները, Հայաստանի և Քուրդիստանի լեռնային թանձրութիւնները, որոնց կարելի է բաժանել դարձեալ մի քանի ինքնուրոյն մասերի, — Միջագետքի հրաշալի հաւասարութիւնները, որ ունի իրանց սեպհական փառաւոր պատմութիւնը, Փրիւիկիայի և Վիլիկիայի ծովափերը և Անատոլիայի մի կարգ ներքին տափարակ բարձրաւանդակները: Ամեն մէկը այս մեծ աշխարհագրական վիճակներից գիւրումութեամբ բաժանվում է դարձեալ մի քանի փոքր ինքնուրոյն միաւրներէ, որոնք աւեն իրանց սեպհական պատմական շարժումները, ինչպէս ցոյց է տալիս մեզ Փոքր Ասիայի տեղութիւնների քարտէզը, որոնք ծագել են երեւմտեան Հին աշխարհների աւերուած տիեզերական պետութեանց դիակների վերայ: Ամեն մի փոքր ի շատէ մեծ գետի հովիտը, ամեն մի մեծ տափարակ բարձրաւանդակ, ձգտում են առանձնականութեան, օրին նպաստում է նոյն իսկ լեռնաշղթաների դատարարութիւնը: Մի հետաքոտող, որ չափազանց լաւ գիտէ Փոքր Ասիան, ընդհանուր դժեբով որոշում է նորան, ինչպէս մի լեռնային բազմութիւն, սղմում տափարակ բարձրաւանդակների գրեթէ կենտրոնում 800—900 մէտր բարձրութեամբ: Այն տափարակ բարձրաւանդակները որոնց մէջ մտնում են բոլոր փոքր տափարակ բարձրաւանդակները (չաճախ ընկած մէկը միւսի վերայ) անցնում է երկրի նման, որ և միջահատում է Անատոլիայի թերակղզին: Չը հաշուելով հովիտները և մասնաւոր սղմուածքները, ամբողջ թերակղզին ներկայացնում է լեռների մի ահագին կոյտ, որոնց շղթաները անցնում են երկու գլխաւոր ուղղութեամբ՝ հիւսիս-արեւմտեան գէպի հարաւարեւելք և հիւսիս-արեւելքից գէպի հարաւարեւմտք: Ամբարձման այս երկու գծերից անջատվում են դարձեալ բազմաթիւ կոզմնական քարանձաւ-

ներ, որոնք ահօսում են թերակողմն քույր ուղղութեամբ: Երկրի պատկերի այս բնաւորութիւնը, որը պայմանաւորում է և նորա օրինակելի ջրագրութիւնը,—արեւելքն ինքն ըստ ինքեան, բացի աշխարհագրական դիրքից, ծնեցնում է ներհակութիւնների մեծ բազմազանութիւն աչգ արեւագարձային երկրի ինչպէս կլիմայի, նոյնպէս և Ֆլորայի և Գաւառայի վերաբերմամբ: Յիշենք միայն Հռչակաւոր Մալտեզիի խօսքերը, որ Համառօտ և կենդանի կերպով նկարագրում է ներհակութիւնները և փոփոխութիւնները այս հրաշալի երկրում: «Այստեղ Սաքարայի և Սիբիրի հանգիպելու տեղն է»: Տաւրոսի մշտական ձիւները և անդրեփրատեան ու Ասորական անապատների հրաշք աւազները գտնվում են գրեթէ մի կարգում, «այստեղ քամիի մի և նոյն շնուժը շարժում է և՛ փիւնիկեան արմատներն՝ Միջագետքի ցածրութիւնների վերայ, և՛ հիւսիսային ձղերն՝ Քուրդիստանի լեռներում: Այստեղ եփրատեան առեւծի մանչիւնին (?) պատասխանում է լեռնոտ Հայաստանի առջի մանչիւնը»: Երկրի այս տեսակ մեծ ներհակութիւնները կարող են ծնեցնել ինքն ըստ ինքեան և մեծ տարբերութիւն ու միայն բուսական և կենդանական կեանքում, այլ և նոյն իսկ մարդու զարգացման մէջ: Ոչ մի երկրի աշխարհի երեսին, մինչև անգամ քնած գեղեցկուհի Հնդկաստանը և հրաշալի Էլլադան, չեն ներկայացնում այնքան բարեխառնար պայմաններ, որքան ներկայացնում է այս «աշխարհի միջին երկրը» մարդկային համայնքի զարգացման և կուլտուրայի համար: Այս ընդհանուր, բուն աշխարհագրական դատողութիւնները պէտք է գնել երբևէ հիմք մեզ հետաքրքրող երկրի ազգագրական քննութեան:

Ոչ մի տեղ աշխարհի երեսին, մինչև անգամ Կովկասում, հիւսիսային Աֆրիկայում, Սիբիրում և Միջին Ասիայում մարդաբանին չեն ներկայանում այնպիսի դժուար խնդիր, որպէս Անատոլիայի ժողովրդաց ուսումնարարութեան ժամանակ, որոնք իրանց սոսնձագրութիւնը հաշուում են մի կողմից Հայկ ու Նէքրովից, միւս կողմից՝ Սէմ, Քաշ և Պէլագից, իսկ երրորդ կողմից՝ Կենտրոնական Ասիայի գաղտնախորհուրդ ժողովուրդներից: Ճշմարիտ որ «Փոքր Ասիայի հայրցում հին ազգերի մեծամասնութիւնը կորցրել է ոչ միայն իւր անունը, այլ մինչև անգամ և աւանդութիւնը իւր ծագման մասին: Միայն յոյները՝ արեւմտքում, հայերը և քուրդերը՝ արեւելքում միակ ժողովուրդներն են, որոնք կարող են իրանց սկիզբը բարձրացնել մինչև առաջին պատմական ժամանակները»: Բայց մարդաբանը, որպէս իսկ, դատաւարելով նորան, մատամբ ենթադրաբար, չայտնի թրքական, իրանական, սեմական կամ եւրոպական տոհմի շրջանակում, չը պէտք է մոռանալ, որ ատամիկմի և ժառանգական փոխանցութեան պատահականութիւնները խաղում են ոչ պակաս նշանաւոր դեր:

Այս հանգամանքի շնորհով, Փոքր Ասիայում բնակուող ժողովրդաց որ մաքուր խմբակը որ վերցնէ հետազոտողը, և որքան որ նա լաւ որոշէ տիպը,—որը հնարաւորէ հեշտութեամբ անելու Անատոլիայի շատ տեղերում,—այնուամենայնիւ նա կը նկատէ, որ բնակչութեան քիչ թէ շատ նշանաւոր մասը բարձրանում է ընդհանուր մակերեսից, իւր վերայ կրելով ինչ որ մի ուրիշ, անձանթ տիպի անհատական զծեր: Ելիսաւէտաբան նահանգի, Անգորայի և Զէյթունի շիկահեր և խաթաին հայերը, Շամարի սեահերների մէջ բնակիչների շիկահեր ցեղերը, Կէրեմի լեռանց զղբաշնչների սպիտակադէմ, կապտաշագ աշիւթիները, քրդերի և եզիդների մի քանի խմբերի սեմական գէմքերը և քրդական գէմքերի զարմանալի տարբերութիւնը—այս բոլորը յալեցնում

է ոչ միայն մարդաբանին, այլ և հասարակ ճանապարհորդներին, որը ահամայ նշանաւոր է իւր լիաժառանգանում այս առանձնաշատութիւնները:

Այժմ մենք կ'ստենք մի քանի խօսք Փոքր Ասիայի բնակչութեան ամեն մի գլխաւոր խմբի մասին, թողնելով մանրամասն դատողութիւնները մինչև մասնագիտական տեսութեան, ուր կը մտնեն և լեզական փաստեր:

Որքան որ մեծ է Փոքր Ասիայի ժողովրդաց տարբերութիւնը և որքան որ քիչ է տեղ տեղ տաճիկների թիւը, մանաւանդ նորա արեւելեան վիճակներում, ուր գրեթէ բոլորովին չեն պատահում տաճիկական գեղեր, այնուամենայնիւ թրքական ցեղի ժողովուրդներն պէտք է առաջին տեղը տալ մեր ուսումնասիրելի երկրների տեղային ժողովրդաց մէջ: Իհարկէ, չկան այժմ մեր ձեռքին ժողովրդագրական ապացոյցներ, որ գրեթէ անկարելի էլ է հաւաքելու ճաշկանատնում, ըստ յամենայն գէպս en masse թրքական ցեղի բնակչաց թիւը անցնում է այլ ազգագրական խմբերի բնակչութեան թուից, մինչև անգամ հայերի և քուրդերի թուից: Ճշմարիտ է, թրքական ցեղի բնակիչները խոնուել են, ընդհանրապէս, Անատոլիայի արեւմտեան կողմը և նորա կենտրոնական տափարակ բարձրաւանդակում, ուր նոքա կազմում են ահագին մեծամասնութիւն, բայց նոցա առանձին գաղթականութիւնները անցնում են հեռու, Առաջաւոր Ասիայի խորքերը, թէպէտ և աստիճանաբար ոչնչանում են հարաւում—Տաւրոսից և արեւելքում—Անտիատարոսից: Այս տաճիկների թիւում, սակայն, պէտք է հաշուել, ոչ միայն օտմանի տաճիկներին, քաղաքները բնակիչներին և գիւղերի հողագործներին, այլ և թափառող թուրքմենների և ջիւրեւէների (իւրուկ) անթիւ ցեղերը, թէպէտ այս վերջիններին մի քանի հետազոտողներ հանում են օտմանիների թիւից: Տաճիկների գասաւորութիւնը Փոքր Ասիայի դանաղան վիճակներում չափազանց փոփոխական է: Անատոլիայի կենտրոնական և արեւմտեան մասերում բոլոր բնակչութիւնը հասնելով 80%օ, արեւելեան մասերում չեն բարձրանում 20 և 25%օ-ից, իսկ հարաւային վիճակներում, մանաւանդ Ասորիքում և Միջագետքում, բացի քաղաքներից, նա հասնում է տեղ-տեղ մինչև 0: Թէպէտ մարդաբանական տիպի վերաբերութեամբ Փոքր Ասիայի տաճիկները աւելի հաստատ են, քան թէ նոցա եւրոպացի երկրակիցները, բայց այնուամենայնիւ նոքա չեն ներկայացնում մաքուր տիպ, այլ ունեն իրանց վերայ ահագին քանակութեամբ խառն զծեր: Խառնակութեան գործիչ տարրը, այսինքն Վրաստանի, Կովկասի, Բուլղարիայի, Աղուանի, և Արշակունի կղզիների գեղեցիկ աղջիկների հետ ամուսնութիւնը, որ աղնուապրել է օտմանիի, Սե Ալխարի բանակների այդ չափորդի, թուրք-թաւարական գէմքը,—Կոստանդնուպոլսեցի էֆֆէնդուն և տաճիկական քաղաքների մեծամասնութեան բնակչին տուել է գեղեցիկ, աղնու կիսագէմք, երեսի նուրբ գծեր և խելացի արտայայտութիւն, մարմնի չարաբերական վայելչակազմութեան հետ: Շնորհիւ դորան, տաճիկների սկզբնական մանդրաւետ տիպը փոխուել է այնպէս տարբեր կերպով, որ նոցա մէջ նոյնպէս դժուար է, որոնել տիպարական գէմքեր, ինչպէս և որ և է եւրոպացի ժողովրդի մէջ: Սեմական, չուրական, մաքուր սլաւոնական, բլգական (խառն), մոնղոլական, վրացական և մինչև անգամ եթովպական ծագում ունեցող զանազան արեւելի այս հոսանքը ծնեցնել է տաճիկական գէմքերի չափազանց պէսպիսութիւն, որը, շարունակաւոր խառնակութեան պատճառով, տալիս էր աւելի բարդ երկրորդական և երրորդական ժառանգաւորութիւն (генерация):

Քաղաքացի տաճիկներն իմ նշանակած 262 մարդաքանական ղեմերից—80-ից աւելի Համարվում են սեահերներ և 28 եւրոպական շէկահեր տիպեր, 32—սեմական, 21—երանական, 54—մոնղոլական և 47—այլ, ոչ այնքան որոշ նշանակաւոր տիպեր: Բոլորովին ուրիշ բան ենք մենք տեսնում իւրուհիների—սկզբնական տաճիկ բանակներն թափառող աղիղ սերունդների ղեմերի վերայ, այն բանակներն, որոնք չը վաշեկցին քաղաքակրթութիւնը մինչև անգամ ի դիմաց Ասիական սեահերայ հուրերների: Իմ նկարագրած 84 ղեմերից—63.ը կրում են թուրք-տաճիկական տիպի անկասկածելի դրոշմը այստեղի ուր արտայայտուած զարգացումով, ճակատի փոքրութեամբ, գանգի կաշուրութեամբ և մեծութեամբ, մարթութիւն մոյգ գոյնով, մազերի թույլ զարգացումով և այլ նշաններով (18-ից ոչ պակաս ունէին մինչև անգամ մոնղոլական ծալքեր աչքերի ներքին անկիւններում): Ուրեմն, Հպարտ օսմանների թափառական արեւնակիցները աւելի մաքուր և յարատե են պահել իրանց սկզբնական մոնղոլ-թրքական տիպը, որ և Հաստատում են իմ կատարած չափումները: Սակայն տաճիկների, ինչպէս վաղեմի եկուրների վերայ ամենաքիչ ազդեցութիւն են ունեցել այս երկրների նախնի բնակիչները: Շնորհիւ նորան, որ օսմանցոյ հարէմների Համար գեղեցկուհիներ մատակարարող գրեթէ բոլոր երկրները զարձան անմատչելի նոր գեղեցկուհիներ ընտրելու համար, տաճիկները պէտք է ակամայ բաւականանային տեղական բերքի կանանցով: Այս հանգամանքը, չը նախելով ժամանակի չնչին միջոցներ, չը յղացաւ զրոշմուել տաճիկական տիպի փոփոխութեան վերայ: Այս տիպի փոխուիլը և կրկին սկզբնական տիպին վերադառնալը արդէն նկատուած են ոչ միայն գիւղերում, այլ և քաղաքներում: Անգորայի, Բուսսայի, Սիվազի, Բարբերդի, Քէրան-Մաադանի տաճիկները այդ մասին տալիս են գեղեցիկ օրինակներ: Շատ կը կամենայի խօսքս ընդարձակել մի ուրիշ աւելի հետաքրքիր հարցի՝ տիպի վերածնութեան մասին բաց ժամանակի սղուծութիւնը չէ թույլ տալիս ինձ առաջ բերել իմ բազմաթիւ գիտողութիւնների արդասիքը, մանաւանդ, որ Փոքր Ասիայում թրքական ցեղի ժողովրդոց մէջ վերածնութեան հարցը դառնում է օրհասական՝ մի ուրիշ աւելի հետաքրքրելի ուղղութեամբ:

Թէ Փոքր Ասիայի տաճիկ բնակչութիւնը սկսում է մեռնել—դա փաստ է, որի մասին հաղիւ թէ կարելի է կասկածել: Արդէն այժմ իսկ Անատոլիայի շատ տեղերում, ահագին տարածութիւնների վերայ, տաճիկական գիւղեր բուրլովին չեն նկատվում: Տաճիկ բնակչութիւնը խոնավում է աւելի քաղաքներում կամ թափառական կեանքի համար աւելի յարմարաւոր և ընդարձակ տեղերում: Տաճիկական գիւղերի տեղ մնում են միայն ահագին արօտատեղեր, որոնք ընկած են տխրագին ճանապարհների ու լեռների դառն վայրերի վերայ ու կանաչադարձ տափարակների վերայ: Կարծէք, անգութ օրհասը ծանրանում է տաճիկ շինականի վերայ, որը ոչնչանում է աւելի կուլտուրական հայի առջև՝ արեւելքում, արաբի առջև՝ հարաւում, յոյնի արջև՝ հիւսիսում և արեւմտքում և մինչև անգամ քուրդի առջև՝ հայերնի լեռների և կիրճերի վերայ: Շատ պատճառներ են ներգործում տաճիկական ցեղի այս աստիճանաբար թուլութեան, և նոցա մէջ առաջին տեղը բռնում են, սօցիալական, քաղաքական և քաղաքա տնտեսական բոլորները: Փանր հարկերը, սարսափեցնող կառավարութիւնը, իշխանաւորների հարստահարութիւնները և կուլտուրական կռիւը աւելի ընդունակ և աշխատասէր ազգերի հետ, սեպհական ծոյլու-

թիւնը, արիւնահանութեան պէս նուազեցնող մարդահարկը և ուրիշ տասնեակ ցաւեր կտրում են, աւելի լուրջաբար արժանի, տաճիկական ժողովրդի կենաց թիւը: Գրեթէ ամենայն տեղ, ուր կորչում է տաճիկը, երեւում է քրիստոնեան: Ինչպէս մահաւան հրեշտակ, մեռանող ժողովրդից յետոյ, գալիս է նորա տեղը կամ հայն կամ յոյնը: Բաց դեռ բոլորը կորած չէ տաճիկ համար, որի կենաց հիւթերը խմել են մարդահարկը, սովը, հարկերը և հարէմը: Եթէ նա, հաստատաբան օսմանիւրը, չունէ թարմ արիւն, որպէս զի արթնացնէ իւր տկարացած ցեղը, գոնէ այդ արիւնը վազում է շատ կիսավայրենիների, բաց մարմնով և խելքով աւելի առողջ թուրքմանները և իւրուհիների բազմաթիւ ցեղերի ջղերում: Նենց այդ իսկ խիստ բնակչութեան մէջ, իրաւացի նկատում է Պալքէզլը, և ոչ թէ քաղաքական դաշերի, զինուորական բազմը վերադարձնելու, կամ եւրոպական ոսկու օգնութեան մէջ Տաճիկաստանը պէտք է օրոնէ իւր վերածնութեան տարրերը: . .

Փոքրերից յետոյ մենք կանգ ենք առնում հայերի վերայ, թէ և սոքա գուցէ ամենից աւելի տարածուած են փոքր Ասիայի—այդ ժողովրդագրական (էտնօգրաֆիական) տարրերով հարուստ աշխարհի մէջ: Հայերին, ինչպէս և հին Հելլեններին, նախանձելի դեր է վիճակուած՝ կենդանի կապ լինել Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ մարդկային պատմութեան երկու նշանաւոր շրջաններում, երբ քաղաքակրթութեան, բաց զառամեալ Արեւելքը միացաւ դեռ ևս չը քաղաքակրթութեան, բաց մտաւոր պաշարով հարուստ Արեւմուտքի թարմ և դեռ անձեռնհաս ոչ ժերի հետ և երբ մեր ժամանակում վերջինի քաղաքակրթութիւնը թափանցում է մինչև Արեւելքի սիրտը, որպէս զի սթափեցնէ նորան իւր հաղարամեայ քնից: Հայերի դերը այժմ աւելի ևս պատկառելի է, որովհետեւ նոքա սիւսում են քաղաքակրթութեան լուրջ մինչև այն լեռները, որոնք իրանց շառաւիղներով հասնում են մինչև հիւսիսային Միջագետք, այն ինչ Արեւելքի և Արեւմուտքի յարաբերութեան առաջին նշանաւոր ժամանակամիջոցում հելլենները դերը աւելի պատուաւոր էր և երեւելի: Բացի այդ փառաւոր դերից, հայերը արժանի են մեր առանձին ուշադրութեան ոչ միայն մարդաբանական, այլ և պատմական-կենսաբանական (բիօլոգիական) տեսակէտից: Մի ազդ, որ կարողացել է պաշտպանել իւր անհատականութիւնը սկսած Ներքովի թիւ և Շամիրամի ժամանակից մինչև մեր օրերը, որ կարողացել է մասամբ պահպանել իւր տիպը, իւր սովորութիւնները, իւր լեզուն, իւր կրօնը, չը նախելով որ ոչ մի ժողովուրդ, նոյն լակ հրէաները, չէ ենթարկուել այնքան տառապանքների, որքան Հայկոյ սերունդը,—մի այդպիսի ազդ չէ կարող մոռացուիլ պատմութեան էջերում: Գոյութեան կռուի տեսակէտից զարմացման և ապշութեան արժանի են տոկունութիւնը և յարատեութիւնը այդ փոքրիկ ազգի, որը ամբողջ տասնեակ դարերի ընթացքում անընդհատ շրջապատուած է եղել հզօր պետութիւններով: Եւ մինչդեռ կործանուեցին մեծ Ասորեստանը և Բաբելոնը, Պարսիկները, Պարթևները, Մակեդոնացիների, Հռոմէացիների, Արաբների և Մոնղոլների զօրաւոր իշխանութիւնները, մինչդեռ բնաջինջ եղան և անյայտացան աշխարհի երեսից Քաղկէացիների, Պոնտացիների և Պարթևների նման հզօր ժողովուրդները, սակայն Հայկական փոքրիկ ազգը ոչ միայն մնաց կենդանի, այլ դեռ ևս լի է կեանքով և յոյսով, պապական է գիտութեան ծաղաւով և վառվում է գործունէութեան և աշխատութեան սիրով: Նա դեռ ևս մտածում է թոթափել իւր գերութեան հաղարամեայ լուծը, մշակում է իւր լեզուն, զարգացնում է

իւր գրականութիւնը, դիմում է անդադար դէպի յառաջ և արդէն շատ բանի հասել է: Այս ազգը մի առեղծուած է պատմութեան համար, մի աւելի խրթին առեղծուած, քան թէ հրէաները և գնչուները: Այդ երկու համաշխարհային քաղաքացիները, որոնք, կարելի է, ասել չաւտեմնական թափառականներ են, զուրկ մայրենի հողից և հայրենիքից, և որոնց համար հայրենիքը այնտեղ է, ուր որ կայ մի կտոր հաց—ubi bene ibi patria: Մինչդեռ հողագործ հայը երբէք չէ լքել իւր հայաստանը, շատ հեռու չէ գնացել Վանայ ծովակի ափերից և Արարատի ոտորոտներէց: Հայ ժողովրդի այդ ամուր կապը իւր հողի հետ ցոյց է տալիս, թէ ինչքան սխալվում են այն անձինք, որոնք համեմատում են նորան հրէաների հետ, համարելով նորան միայն վաճառական ժողովուրդ:—Ինչպէս է կայանում այդ փոքրիկ, բայց միևնույն ժամանակ իւր պատմական անցեալով մեծ ազգի այդ զարմանալի տոհմութեան պատճառը: ձգմարիտ է, ճակատագրի շնորհակալով հայրենի, ինչպէս և յոյներին, Արեւելի և Արեւմուտքի մէջ իբրեւ կապող տարր, շնորհել է նոցա և այդ դերի համար հարկաւոր եղած յատկութիւնները—ճարտարութիւն, հնարագիտութիւն, խելքի նրբութիւն, բնատուրութեան ճկունութիւն, տոհմութիւն և լեզուները դիւրութեամբ ուսանելու ընդունակութիւն, բայց այդ ամենը դեռ բաւական չէ բացադրելու հայերի գոյութեան առեղծուածը, այն հայերի, որոնց Ներսիսի աշխարհայեցողութիւնը է փոքր առ փոքր ճանաչել, մինչդեռ նոյն իսկ Բերդիւնի վեհաժողովում նա չէր կամենում ճանաչել հայերին իբրեւ ազգութիւն:

Ձը նայելով իւր բազմադարեան պատմութեան և այն հազարաւոր արկածներին, որոնց անդադար ենթարկուել է այդ ազգը, այսու ամենայնիւ հայերի տեղը աւելի անխառն է մնացել, քան թէ Փոքր Ասիայի միւս ազգութիւններից որ և ինչ մէկի տեղը: Հայը, կարծես, փակուել է ինքն իւր մէջ և իւր մօտաւոր շրջանում, չը կամենալով ձուլուել զանազան դրացի այն ժողովուրդների բազմութեան հետ, որոնք շրջապատում են իրան: Մինչև անգամ աշխարհ և այն էլ այնպիսի քաղաքակրթութեամբ կենտրոնում, ինչպէս Քիֆ-լիսն է, ուր մերթ Եւրոպայի մերթ հարթվում է ազգային առանձնաշատկութիւնները, հայը դժուարութեամբ է ամուսնանում այլազգիի հետ: Ճաճկական Հայաստանում և Քուրդիստանում այդ տեսակ զգաւորները դէպի օտարների հետ ամուսնութիւնը աւելի է արտաշատվում, այնպէս որ ներկայումս հայերին կարելի է համարել մաքրաբուն ժողովուրդներից մէկը, որոնք պաշտպանել են տիպի մաքրութիւնը այս չափով, ինչ չափով որ նա կատարած է պապերից և հայրերից: *)

Ձը նայելով այս համեմատական մաքրութեան և տեղ տեղ հայկական տիպի միատեսակութեան, բայց և այնպէս Հայկական ժողովրդի արիւնի մէջ կայ, անկասկած, շատ խառը օտար արիւն, որի մասին չեղում է և հայոց պատմութիւնը: Իրանական ցեղի հարեան ժողովրդի մշտական մօտաւորութիւնը այնուամենայնիւ արտաշատուել է Անգր-կովկասի մինչև անգամ հայերի դէմքերի վերայ, շեկահեր տիպի խառնուրդը տեղ տեղ այն աստիճան ուժեղ է, որ ես շատ անգամ Զէյթունի, Գաղատիայի և Պափղագոնիայի ուղիտակահեր, ուղիտակահեմ և կապտաշէն Հայկական ժողովուրդին պատրաստ էի համարելու ուղիտակահեմ ցեղի

*) Պ. Եւսէպիէի հայերի մասին յայտնած կարծիքի այս իսկ կտորը համառօտապէս տպուած է եղել «Արձագանք»-ի այս տարուայ 13-րդ համարում:

մօտակայ արիւնակիցներ, եթէ չը դաւաճանէին հայոց աչքերը և յոյները, խոշոր քիթը և մատամբ գագաթի ձևափոխութեամբ կազմութիւնը: Աւելի զգալի և նկատելի է հայերի արիւնի մէջ օսմական արիւնի անհրաժեշտ խառնուրդը: Հայերի ժողովրդական աւանգուածութիւնները, որպէս և մի քանի պատմական ցոյցեր, ասում են, որ շատ անգամ հայկական ժողովրդի ամբոյնի մէջ խառնուել են աննկատելի կերպով տաճիկական հազարաւոր իւրաքանչեւ, որոնք արտաքուստ են եղել այդ կողմերը հանգամանքներից կամ բնակեցրած են եղել իրանց ասորական նուաճողներից: Ի դուր չէ, որ Աստուածային ժողովուրդը (խորաշէնացիք), նստելով Բաբելոնի գետերի վերայ, այսինքն Տիգրիսի և Եփրատի ափերում, դառնապէս արտաշատում էր իւր ճակատագրի մասին: Հայ պատմագիրների տեղեկութիւնները թույլ են տալիս կարծելու, որ հրէաները բոլորովին խառնուել են Հայաստանի բնակչութեան մէջ:

Թարգմ. Կ. Մարտիրոսեան.

(Կը շարունակուի):

ՄԻԱՄԵԱՅ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԿԱՐՍԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԿՍԵՌ ԴՊՐՈՅԱՅ 1886—1887 ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՈՅ *)

II.

Գալով ուսումնական զուտ ներքին կազմակերպութեան, պէտք է նկատի ունենալ, որ բացի հաստատուած հրահանգից կանոնների, ուսումնարանները հրահանգութեամբ են և՛ այլ որոշումներով, որոնցից նշանաւորներն հետեւեալներն են: Դասերն սկսվում էին առաւօտեան ժամի ութից և շարունակվում մինչև երկուսն. այդպէս որոշուած էր միայն Սեպտեմբերից մինչև Նոյեմբերի մէկն և Ապրիլի մէկը մինչև հարցաքննութեանց սկիզբն, իսկ Նոյեմբերի մէկից մինչև Ապրիլի մէկն ութ և կէս ժամին առաւօտեան, նոյնպէս մինչև երկուսն, որի պաշտոն լրացնելու համար պահուցնում էին դասամիջոցների տեղութիւններն: Դասարանական կարգապահութիւնը կատարեալ դրձնելու համար, լինում էր աշակերտական հերթապահութիւն, օրական երկու հոգի, որոնց պարտականութիւն էր պատրաստել ուսուցչի սեղանն, նոստարանն, դասատան դրատախտակն, դասամիջոցներին բանալ պատուհանները օգտփոխութեան համար: Սոքա պարտաւոր ուսուցչին, բարձր բաժանմունքներում, յայտնում էին և բացակայ եղող աշակերտաց ազգականներ, որոնք արձանագրվում էին դասարանական մատեանում: Աշակերտաց և աշակերտահեաց որոշուած էր նախաճաշել երրորդ դասամիջոցին (15—20 րոպ. ժամանակով), հսկողութեան առնելով և մեր հիմն նախաւանդ եկեղեցական կարգադրութիւններն: Իւրաքանչիւր աշակերտ կամ աշակերտուհի պարտաւոր էր ամենայն ակնածութեամբ և յարգանքով վերաբերուել դէպի Ուսումնարանի Վարչութեան և Հոգաբարձութեան ամեն մի անգամ, նոյնպէս և դէպի ծնողներն և խնամատարներն: Ուսումնարանաց մէջ գործ էին ածում թուանշաններ, որոնք հիմնուած են հինգ—նշանեան սիւթէմայի վրայ: Թուանշաններն ծառայում են իբրեւ կարծիք աշակերտի թէ գիտութեան և թէ վարուց արտաշատութեան, ուստի և դոքա թէ խրախուսանաց և թէ իբրեւ պատժի նշանակութիւն ունեն: Միայն թուանշանների ազգեցութիւնն միշտ զօրեղ պահելու համար, որոշուած էր երբեմնակի նշանակել և ոչ թէ ամենայն ժամանակ, որ բոլորովին սովորական

*) Տես «Արձագանք» № 32.

երևոյթ չը դառնայ և իւր ազդեցութիւնն չը կորցնէ, աշխատելով թուանշաններում ոչ ժլատ լինել և ոչ էլ առատ: Բացի այդ թուանշաններից տրվում էին և այլ թուանշաններ երկու ամիսն մի անգամ, աշակերտաց յառաջադիմութիւնը գնահատելու նպատակաւ: Այդ կատարելու համար ուսուցիչը՝ դոյն չափին համեմատ և՛ չափում էր իւր սանիկների գիտութիւնն, թէ՛ արդեօք համապատասխան են, թէ՛ ստոր. ըստ այնմ և նշանակում էր թուանշաններ, ՚ի ցոյց ծնողաց ուղարկում էին առանձին տետրակով, վաւերացրած տետրի և դատարարակի ստորագրութիւններով: Սոյն տեղեկագիրներում նշանակում էին և՛ վարուց թուանշաններ, միայն առաջին բաժանմունքներում, ուր աշակերտաց և աշակերտութեանց վարմունքներն՝ գլխաւորապէս՝ ըստ բնաւորութեան են և ոչ թէ գիտակցաբար, ուստի և՛ դոյն վարուց թուանշաններն նշանակում էին միայն դատարարակիներն, մանաւանդ որ այդ անձինք այդ դատարաններում շատ դասեր ունէին, հետեւապէս և միջոց լաւ ճանաչելու: Իսկ բարձր բաժանմանց մէջ, ուր դատարանուման սխիթման առարկայական էր, աշակերտներն վարուց թուանշանները նշանակում էր Ուսուցչական ժողովն, որովհետեւ աշակերտաց հասկացողութեանց հետեւապէս և վարմանց շրջանն ընդլայնուելով, անհրաժեշտ է լինում ընդհանուր օգնութիւն որոշ գաղափար կազմելու համար: Վերոյիշեալ տեղեկագրերն այն նպատակաւ են հաստատուած, որ ծնողներն իմանան իրենց որդւոց թէ յառաջադիմութեան և թէ թուութեան մասին: Այլ ծնողներն նկատում էր իր որդւոց անյառաջադիմութիւնը, անյապաղ պէտքէ աշխատէր պատճառներն իմանալ և ամեն կերպ իր աջակցութիւնը ցոյց տար Ուսումնարանական վարչութեան, խորհելով հնարաւոր միջոցներ՝ ուղղելու իւր որդւոց պակասութիւններն: Միայն ցաւում եմ, որ այս դէպքում ևս ծնողների ցոյց տուին իրանց անտարբերութիւնն:

Որպէս խրախուսանք ուսումնարանական շրջաններում, առհասարակ՝ ընդունուած է և պարգեւաբաշխութիւնն. միայն սա հետզհետէ իւր նշանակութիւնն կորցնում է, մանաւանդ որ ուսումնարանաց նիւթակտինն չէ ներում և երկրորդ՝ բարոյական պակասութիւն ևս ծնեցնում է, այն է՝ զարգացում է հպարտութիւն, փառասիրութիւն, խաբեբայութիւն և այլն: Միայն պէտք է խոտովմանաւ որ պարզեն ունի իւր օրինաւոր հիմքն. այս դէպքում հարկաւոր չէ ինչ մէ բան ընծայել, բաւական է բանաւոր կերպով գովել, խրախուսել և արտայայտել նոյնն թուանշանով, ինչպէս վերին ակնարկած եմ. իսկ եթէ պարգեւաբաշխութիւն լինելու է, այն ժամանակ պէտք է տալ այնպիսի բան, որ նոյն իսկ ստացողի համար օգտակետ լինի մտաւորապէս, օրինակ՝ ըստ զարգացման ներքի է պարգեւել գրեմք: Այսպէս վարուեցաւ և մեր ուսումնարանական վարչութիւնն լընթաց տարւոյ՝ ըստ իւր համեմատ կարողութեան՝ բաժանելով մի քանի յառաջագիւծ աշակերտաց և աշակերտութեանց գրքոյկներ:

Ուսումնարանաց վարչութիւնն՝ ուղադրութիւն գործնելով ամեն մի մանկավարժական հարցի վերայ, առաւելապէս իւր ընդութեանն է ենթարկած պատժի հարցն: Ամեն մի կանոնաւոր և յաջող գաւառանդելու համար ընդունուած է կարգապահութեան—գիտցիլլինայի անհրաժեշտ նշանակութիւնն, որի բացակայութիւնն միանգամայն թշուառութիւն է ուսումնարանի յառաջադիմութեան համար, թէ՛ բարոյական և թէ՛ մտաւորական կէտից նայելով: Կարգապահութեան հիմնաքարն կազմում են դասի դիւրամատչելի աւանդումն, կարգապահական եղծմունքի վերայ

ուսուցչի հսկողութիւնն, հաստատուածութիւնն, մէկ խօսքով—ուսուցչի անձնաւորութիւնը որպէս ուսուցիչ և դաստիարակ—բաւերիս բուն նշանակութեամբ: Կարգապահութեան նպատակաւ միանգամայն աններելի էր համարվում և՛ պատիժն, որովհետեւ դա իւր նպատակին չէր ծառայում և թէ խանգարում էր աշակերտաց կանոնաւոր բարոյական ուղղութիւնն: Ուստի մեր և՛ ուսումնարանաց մէջ առաւելապէս մտերմական յարաբերութեան աշակերտներին և ուսուցչաց մէջ մտցնելու համար այդ մասին խիստ սահման էր որոշուած, և դորա հիմունքներն այս հետեւեալներն են եղել: Յայտնի է, որ կան պատիժներ, որոնք հիմնում են «երկիւղ և ամօթ» կրեց գրգռման վերայ. կան՝ որոնք Փիլիքեական ցաւ պատճառելու և ոմանք էլ ազատութիւնից զրկելու վերայ: «Երկիւղ» մի այնպիսի հոգեկան զգացմունք է, որ մարդու բոլոր կենսական գործունէութիւնը, հետեւապէս և՛ մտաւորականն, դադարեցնում է. և երբ դա կանգնեցնում է մեր հոգեկան գործունէութիւնն, այն ժամանակ չենք կարողանում կանոնաւոր կերպով դասել: Ուսուցչի ամբողջ աշխատանքն նորանումն է կայանում, որ զարգացնէ աշակերտի գործունէութիւնը. այլ բան է, եթէ աշակերտի գործունէութիւնը վատ ուղղութիւն է ստացել, այն ժամանակ միայն բացառապէս կարող է ազդեցութիւն ունենալ ուղիղ և լաւ ճանապարհ բերելու նպատակով: Մի քանի կէտերում երկիւղին նման է և ամօթն, որն, բնական դրութեամբ, անտեղի է գրգռել, որովհետեւ ինչպէս երկիւղի ժամանակ, այնպէս և այստեղ, աշակերտը այնպէս վատ դրութեան մէջ է ընկնում, որ մինչեւ անգամ «ամօթը» արդէք է լինում կանոնաւոր կերպով մի որ և իցէ բան կամ պատմելու կամ կրկնելու. թէ և այդ զգացման գրգռումից անհնարին է բոլորովին խուսափել, բայց և այնպէս պէտք է շատ սակաւ գործածել, այն էլ լաւ և խելացի ուղղութեամբ գրգռելով: Փիլիքեական, մարմնական պատիժներն միանգամայն ղեւաւորած—վերջացրած են, մանաւանդ որ դոքա վնասակար կերպով են յագում օրգանիզմի վերայ, այնպէս որ դոցանից միայն վնաս կայ, իսկ օգուտ—եւրբէք: Սոցա վնասակարութիւնն ակններ և է. այն դէպքումն, որ շատ դժուար է լինում պատժի փոխարինել համապատասխանեցնել աշակերտի վարմանց հետ: Յաճախ անբարոյական վարմունք գործող աշակերտն կամ կարող է աղտոտել կամ թոյլ պատժուել ամենաչնչին վատ գործ կատարող աշակերտից. այդ միանգամայն կախուած է նորանից թէ՛ ուսուցչին թէ՛ հոգեկան դրութեան մէջ է գտնվում: Պատժի բոլոր տեսակների պակասութիւնն աչքի առաջ ունենալով, գործ են ածուած միայն հետեւեալ կանոնները՝ բանաւոր նկատողութիւն ուսուցչի կողմից, վատ թուանշաններ և նկատողութիւններ վիպականներում, կանգնեցնել տեղն, կամ նստաւորանից դուրս, անհագիստ և խանգարող աշակերտաց հեռացնել դասարանից: Այդ տեսակ պատիժների գործադրութեան ժամանակ ՚ի նկատի են առնուած անհատական բնաւորութիւններն և տեմպերամենտներն: Պատժի ամենավերջին տեսակն, որը կայանում է աղտոտութիւն զրկելու մէջ—կարցերն է. միայն սա մեր ուսումնարանաց մէջ բոլորովին տեղի չէ կարող ունենալ, որովհետեւ աշակերտական բանտարկութիւնն, ինչպէս փորձը մանկավարժական աշխարհներում ցոյց է տուել, տակի վատ է ազդել հասակաւորների առողջութեան վերայ, իսկ փոքրերին ևս առաւել:

Հօգեւոր ուսումնարանները իրանց գլխաւոր ուղադրութիւնն դարձնելով բարոյական և մտաւոր կրթութեանց վերայ, առանձին խնամք են տարած և՛ Փիլիքեական կրթութեան

Թեան մասին: Եւ արդարեւ՝ ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ՝ առհասարակ՝ կրթութիւնն, եթէ ֆիզիքականն քացական է: «Mens sana in corpore sano» — «Առողջ մարմնում առողջ ոգի» Հին խելացի ասացումը մեզ չաւ խրատ է տալիս, որ կրթութիւնը ներկայ դարում առանց դորան կատարեալ մի հրէշ է: Այդ պահանջութիւնն, աչքի առաջ ունենալով՝ ուսուցչական ժողովն ընտրել է մեր տեղական գործածական խաղերից լաւերն՝ ի գործադրութիւն աշակերտաց մէջ, որոնք եւ՝ կատարվում էին միայն՝ դասամիջոցներէն: Այս խաղերի մասին յետոյ կը պատմեն:

Կարսի երկուսն զպրոցաց մէջ դասաւանդում էին ու թիւ ուսուցիչ և երկուսն ուսուցչուհի, որոնց անուակական ցուցակն ստորեւ յիշելու եմ: Միայն այս աչքի առաջ պէտք է ունենալ, որ մինչև 24-ն նոյեմբերի 1886 թ. կրօնից ժամանակաւորապէս պարապում էր Շմասն քահանայ Տէր Մարութեանը մինչև նշանակուած կրօնուսուցչ Տէր Մինաս Հօր զաւր Աղէքսանդրապոլից: Ապրիլի 21-ին, ներկայ տարւոյս, վախճանուեցաւ ուսուցիչ Ս. Տէր-Անտոնեանը, որի դասերն՝ Համաձայնութեամբ ուսուցչական ժողովին՝ ձրիաբար *) բաժանուեցան ուսուցիչներին մէջ, ուրեմն ներկայ ուսուցչական խմբի անդամաց թիւն է ինն:

1) Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանն ուսած Հռոմ-Ճոզ վանական դպրոցումն, դասաւանդում էր երկուսն զպրոցներին բոլոր բաժանմանց մէջ.— Կրօն և ա. դ. բաժ. տղայացի և լեզու. ունէր 22 դաս շաբաթական. ստանում էր տարեկան 320 ռ.:

2) Գրիգորիս Երզնկեան, աւարտած Ս. Պետրբուրգի Ուսուցչական ձեմարանումն, աւանդում էր Ռ. լեզու գ. և դ. բաժ. տղայացի. և բ. բաժ. օրիորդաց, նոյնպէս և՛ Ռ. պատմութիւն ու Ռ. աշխարհագրութիւն գ. բաժ. տղայացի. ունէր 20 դաս, ստանում էր 800 ռ. տեղական պաշտօնի հետ միասին:

3) Արշակ Նազիրեան, աւարտած Ներսիսեան դպրանոցումն, աւանդում էր չ. լեզու գ. և դ. բաժ. տղայացի. Թուաբանութիւն ա. դ. բաժ. և բ. ու գ. բաժ. նոյնպէս տղայացի. բնական պատմութիւն — գ. բաժ. մէջ. գրութիւն Հայոց ա. դ. բաժ. ունէր 29 դաս, ստանում էր 500 ռ.:

4) Գրիգոր Բահաթրեան, ուսած Վաղարշապատի Երկրա-

շափական դպրոցումն, աւանդում էր Թուաբանութիւն գ. բաժ. տղայացի և դժագրութիւն ա. և բ. բաժ. մէջ օրիորդաց. ունէր 6 դաս. աւանդում էր ձրի:

5) Խաչատուր Մառանկոյեան, վերջնական քննութեամբ ստացած է Աղէքսանդրապոլի Ռ. քաղաքացիին ուսումնարան. նից վկայական դիւղական ուսուցչի. աւանդում էր չ. լեզու ա. և բ. բաժ. տղայացի. Ռ. լեզու՝ ա. զուգընթացումն և ա. ու բ. բաժ. տղայացի. նոյնպէս և ա. բաժ. օրիորդաց. ունէր 29 դաս ստանում էր 459 ռ.:

6) Սաթանճեան—Կարսի Հայոց նախկին երեք դասարանեան Հոգևոր դպրոցումն ուսած. աւանդում էր երեք-ցորդութեան բոլոր բաժանմանց մէջ և ձայնագրութիւն գ. բաժանմանումն. Թուաբանութիւն ա. բաժ. տղ. և գրութիւններ գ. և դ. բաժ. տղայացի. ունէր 22 դաս. ստանում էր 300 ռ. վերակացութեան հետ միասին:

7) Սարգիս Մուքայաճեան, ուսումն. ստացած Կ. Պոլսոյ «Մէքթէբի Սուլթանի» կոչուած ուսումնարանումն, աւանդում էր դժագրութիւն առաջին երկու բաժանմանց մէջ և երկրորդ ու երրորդ բաժանման քննութեամբ տղայացի և գրութիւններ բ. բաժ. տղ. նոյնպէս և չ. պատմութիւն, չ. աշխարհագրութիւն և ընդհանուր գրութիւն գ. բաժ. մէջ. ունէր 16 դաս. ստանում էր 180 ռ.:

8) Տիկին Շողակաթ Շահինեան, ուսած Աղէքսանդրապոլի օրիորդաց երեք դասարանեան Արդութեան նախկին դպրոցումն, աւանդում էր չ. լեզու օրիորդաց ա. և բ. բաժանմանց մէջ, նոյնպէս և գրութիւն չ. առաջինումն: Ունէր 13 դաս. ստանում էր 200 ռ. վերակացութեան հետ միասին:

9) Օրիորդ Նվերմիա Սանոյեան, ստացած է տնային կրթութիւն. աւանդում էր Թուաբանութիւն երկու բաժանմանց մէջ օրիորդաց, նոյնպէս և ձեռագործ. իսկ երկրորդումն գրութիւններ. ունէր 14 դաս. ստանում էր 150 ռ.:

Գրիգորիս Երզնկեան:

(Կը շարունակուի):

Ժամանակակար—Խմբագիր—Հրատարակիչ Ա.Լ.ԳՍՍԵՐԻ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բժիշկ ԲԵՅՅԻԻ մօտ

Ա.Զ.ԳԱՅԱՆՈՎ ՀԻՒՍԵՆԵՐԻ

Ընդունելութիւնը սկսուել է Սեպտեմբերի 1-ին ա մ ե ն օր առաւօտեան (Арсенальная № 17).

3—1

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԵՆ ԶԱՓԱՌՈՐ ՎԱՐՁՈՎ մի գիշերօթիկ երեխայ մէկ բժշկի ընտանիքում.

Հարցնել բժ. ՖԻՍՏԻՈՒՍԻ բժշկա-մարմնամարզական դպրոցում. Սօլօլակ. Վօդնեսնիսկայեա փողոցի անկիւն. տուն Տէր-Ղազարեանի:

6—2

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 4 Сентября 1887 г.

Типографія И. Мартirosianца, на Орб. ул., д. № 1/2.

*) Ընկերակրական դպրոցի զգացմունքից զբոսումն՝ ուսուցիչներն և ուսուցչուհիք ձրիաբար վերցրին դասերը հանգուցեալ Ս. Տէր-Անտոնեանի (ընտ. հիւանդութեան ժամանակ) այն պայմանով, որ Հոգաբարձութիւնն դորան հասանելիք ունիին մինչև մի օրուալ ժամանակ չը կտրէ: Հանգուցեալ էր-Անտոնեանի դասերն բաժանուեցան 16-ն մարտի այս հետեւեալ կերպով՝ Մինաս քահ. Տէր-Պետրոսեանն վերցրեց չ. լեզու ա. դ. բաժ. մէջ. Ս. Քաթանճեանն—Թուաբանութիւն ա. բաժ. և գրութիւններ գ. և դ. բաժ. մէջ ի. Մառանկոյեան—Ռ. լեզու ա. դ. տղ. և ա. բաժ. օրիորդաց. Ս. Մուքայաճեան—գրութիւններ բ. բաժ. մէջ տղայացի: Օրիորդ Սանոյեան—գրութիւններ բ. բաժ. օր.: Միայն այս պէտք է չ' նկատի ունենալ, որ՝ դասերն ուսուցչաց յանձնելուց առաջ՝ զլիսաւոր աւարկաներից կրթութեան հարցաքննութիւն եղաւ, իմանալու թէ՛ ինչ աստիճանի զիտեն աշակերտներն անցածնէրը: Յաւոր սրտի յայտնում եմ, որ յառաջագիւղութիւններն տխուր էին, և ինչ կարելի էր սպասել հիւանդ մարդուց... Մեծ փառ մաւորապէս ստացաւ ա. զուգընթացը, բան թէ ա. բաժանումն, որովհետեւ վերջինիս աշակերտներն մինչ փակումն ուսումնարանաց 1885 թ. մարտի 8-ն, նոյնանուն բաժ. աշակերտներն են, հետեւապէս պարտաստած, իսկ առաջինները—նորեկ անդրադէտներ: Գ. Ե.